

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΑΛΕΓΚΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΧΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΝΕΙΑΔΑ ΤΟΥ ΒΙΡΓΙΛΙΟΥ

Η Ιστορία και η Ποίηση προσπάθησαν συχνά να συνυπάρξουν αρμονικά σε έργα της ρωμαϊκής λογοτεχνίας. Για την επιτυχία αυτής της σύζευξης καθοριστική ήταν η ικανότητα του δημιουργού να εξισορροπεί τα δύο συνθετικά μέρη και να διατηρεί την ενότητα του ύφους¹.

Είτε πρόκειται για τους ποιητές - ιστορικούς των πρώτων χρόνων, όπως ο Ναίδιος και ο Έννιος, οι οποίοι έγραψαν επικά ποιήματα με θέμα την παλαιότερη και σύγχρονη ιστορία της Ρώμης, είτε για τους πεζογράφους - ιστορικούς αργότερα, όπως π.χ. ο Τίτος Λίβιος, οι οποίοι ενσωματώνουν ποιητικά στοιχεία στην ιστορική αφήγηση, ο στόχος είναι κοινός: να αξιοποιηθούν οι συγκινησιακές δυνατότητες της ποίησης στο χώρο της ιστοριογραφίας.

Με αυτή τη συλλογιστική μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή η συζήτηση για ιστορία και ιστορικά χωρία στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου, ένα έργο καθαρά ποιητικό. Ο Βιργίλιος βρίσκεται στη συνέχεια της παράδοσης των ρωμαίων ποιητών, οι οποίοι ασχολήθηκαν σε έμμετρο λόγο με την ιστορία της Ρώμης², και αυτό ερμηνεύει τις θεματικές του επιλογές.

Ίσως γεννηθεί η απορία πώς σε ένα έπος με κύριο θέμα καθαρά μυθικό είναι δυνατόν να συνυπάρχουν αδιάστα ιστορικές αναφορές. Η επιφανειακή αντινομία αίρεται αν λάβουμε υπόψη μας τις αντιλήψεις των αρχαίων για τις έννοιες μύθος - ιστορία³ και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας.

Για τους αρχαίους τα συνορα μύθου και ιστορίας δεν ήταν τόσο ευδιάκριτα όσο είναι για μας σήμερα. Στη συνείδηση των Ρωμαίων ο Αχιλλέας ήταν εξ ίσου αληθινός

1. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δυσαρμονίας των δύο συνθετικών μερών το έργο του Ναίδιου *Roenicum bellum*, του οποίου τα ιστορικά αποσπάσματα διακρίνει υπερβολική αυστηρότητα και ξηρότητα ενώ στην μυθολογική αφήγηση κυριαρχεί η ποιητική μεγαλοπρέπεια.

2. Για τον ιστορικό χαρακτήρα του ρωμαϊκού έπους βλ. W. Y. Sellar, *The Roman Poets of the Augustan Age. Virgil*, New York, 1965, σ. 287 κ.ε. Για τις σχέσεις του Βιργιλίου με το παλαιό ρωμαϊκό έπος βλ. F. Klingner, *Virgil, Bucolica, Georgica, Aeneis*, Zürich, 1967, σ. 267 - 380· B. Otis, *Virgil, A study in civilised poetry*, Oxford Clar. Pr. 1963, σ. 5-40· M. Wigodsky, *Virgil and early Latin poetry, Hermes Einzelschr. XXIV* Wiesbaden Steiner, 1972. Ειδικώς για τις επιδράσεις του Εννίου βλ. E. Norden, *Ennius und Virgil, Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit*, Teubner, 1915· S. Wiemer, *Ennianischer Einfluss in Vergils Aeneis VII - XII*. Greifswald, Dallmeyer, 1933· B. Otis, *op. cit.* σ. 21 κ.ε.· J. Perret, *Virgile*, Paris, Hatier, 1967, σ. 103 κ.ε.· G. Highet, *The speeches in Virgil's Aeneid*, Princeton Univ. Pr., 1972, σ. 241 κ.ε.· O. Skutsch, *The Annals of Q. Ennius*, Oxford, Cl. Pr., 1985, σ. 8 κ.ε.

3. Βλ. H. Doerrie, «Der Mythos im Verständniss der Antike, II: Von Euripides bis Seneca» *Gymnasium LXXIII* (1966) 44-62· R. D. Williams, «The Mythology of the Aeneid», *Vergilius XI* (1965) 11-15· Ch. Knapp, «Legend and history in the Aeneid», *CJ XIX* (1923-1924) 198- 214.

με τον Αννίδα και ο Αλέξανδρος με τον Αγαμέμνονα⁴. Ο Ναΐβιος⁵, ο Έννιος⁶, ο Τίτος Λίδιος⁷ αρχίζουν την ιστορία τους από τις μυθικές τρωϊκές ρίζες. Έτσι ο Βιργίλιος μπορούσε να περάσει εύκολα από το χώρο του μύθου στο χώρο της ιστορίας χωρίς να χρειάζεται να υπερπηδήσει αξεπέραστα εμπόδια.

Η ρωμαϊκή ιστοριογραφία εξ άλλου στο σύνολό της είναι ένα γραμμαστειακό είδος στο οποίο ο συγγραφέας δεν ενδιαφέρεται τόσο για την ακρίβεια των πληροφοριών του όσο για τη μορφή με την οποία θα εκφραστεί και για το ιδανικό, το οποίο θα προβάλλει⁸. Ιδανικό πατριωτικό, μεγαλείου και ελευθερίας με μόνιμο προσανατολισμό το παρελθόν και την αποστολή της Ρώμης.

Στο έπος του Βιργιλίου η ιστορία της Ρώμης⁹ — το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της — είναι έντεχνα ενσωματωμένη στο μυθικό επεισόδιο της ίδρυσής της¹⁰. Χωρίς ο ποιητής να μνημονεύει ευθέως την ιστορία, ο μύθος, τα σύμβολα και οι αλληγορίες λειτουργούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο αναγνώστης ανάγεται μόνος του σε αυτήν¹¹.

Υπάρχουν όμως δύο χωρία, στα οποία ο ποιητής μνημονεύει ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα και διεισδύει στην ουσία της ρωμαϊκής ιστορίας.

Είναι τα χωρία, τα οποία έχουν ως θέμα το πρώτο την προφητεία του Αγκίσση

4. Βλ. P.Grimal, *Le siècle d' Auguste*, Paris, 1974, σ. 68.

5. Στο έργο του *Poenicum bellum*, κεντρικό θέμα του οποίου ήταν ο πρώτος πόλεμος με την Καρχηδόνα.

6. Τα διβλία I-VI των *Annales*.

7. *Ab Urbe Condita*, I, 1-4 (μυθική διήγηση περί Αινεία, θεμελίωση της *Alba Longa*). Άλλωστε το διβλίο I στο σύνολό του θρίσκεται στα όρια μύθου και ιστορίας.

8. Βλ. J.M.André et A.Hus, *L'histoire à Rome*, Paris, 1974, σ. 5-7.

9. Την έντονη παρουσία της ιδέας της Ρώμης στο έπος του Βιργιλίου επισημαίνουν όλοι σχεδόν οι ερευνητές. Ενδεικτικώς βλ. W.A.Camps, *An introduction to Vergil's Aeneid*, Oxf. Univ. Pr., 1969, σ. 11-20, 110.

10. Βλ. J.Perret, *op.cit.*, σ. 91 κ.ε. 132 κ.ε. Βλ. επίσης M.Pokrowsky, «L' Eneide de Virgile et l' histoire romaine», *REL* V (1927) 169-190· S.Saunders, «Cremation and inhumation in the Aeneid», *AJPh* XLVI (1925), 352-357. Για τις καινοτομίες του Βιργιλίου και την παράδοση της μυθικής διήγησης περί Αινεία βλ. J.A.Hild, *La légende d' Énée avant Virgile*, Paris, Leroux, 1883· G.Boissier, *Nouvelles promenades Archéologiques*, 7e éd., Paris, 1910, σ. 127-230· P.J.Enk, «De Aeneis en de vorgeschiedenis der Aeneassage», *Hermeneus* (1930), 181-184.

11. Βλ. D.L.Drew, *The allegory of the Aeneid*, Oxford, 1927 (τονίζεται ο συμβολικός χαρακτήρας της *Αινειάδας* και οι σχέσεις Αινεία - Αυγούστου)· J.Perret, *op.cit.*, σ. 94 κ.ε. (τα επεισόδια του ποιήματος ως συνεχής συμβολισμός του ρωμαϊκού πεπρωμένου). W.A.Camps, *op.cit.*, σ. 95-104, 137-143 (ιστορικοί απόηχοι στα μυθικά χωρία)· W.Clausen, «An interpretation of the Aeneid», *HSPH* LXVIII (1964) 139-147 (η *Αινειάδα* ως έκφραση του μεγαλείου και των δεινών της ρωμαϊκής ιστορίας) και με το ίδιο περίπου πνεύμα η μελέτη του J.Perret, «Optimisme et tragédie dans l' Eneide», *REL* XLV (1967) 342-362· R.D.Williams, «The purpose of the Aeneid», *Antichthon*, I (1967) 29-41 (ή δια μέσου των μυθικών και ποιητικών συμβόλων παρουσίαση της ιστορίας της Ρώμης) και κυρίως το έργο του V.Pöschl, *Die Dichtkunst Virgils, Bild und Symbol in der Aeneis*, Darmstadt, 1964, σ. 57-115.

(έκτο βιβλίο)¹², το δεύτερο την περιγραφή της ασπίδας του Αινεία (όγδοο βιβλίο)¹³.

Η προσέγγιση των ιστορικών αυτών χωρίων της *Αινειάδας* με τον τρόπο που επιχειρείται εδώ, η παράλληλη μελέτη των με στόχο την επισήμανση της ιδιαιτερότητας καθενός από αυτά και την κατάδειξη συγχρόνως της μεταξύ των σχέσης δεν έχει γίνει αντικείμενο έρευνας.

Τα χωρία αυτά, εξεταζόμενα φυσικά ως αναπόσπαστα στοιχεία του συνόλου, μας βοηθούν να διακρίνουμε την άποψη του Βιργιλίου για τον τρόπο ανέλιξης της ρωμαϊκής ιστορίας¹⁴. Διαπιστώνουμε ότι ο ποιητής την θεωρεί όχι ως μία διαδοχή ανεξάρτητων (ασύνδετων) γεγονότων, αλλά ως μία αλληλουχία γεγονότων, με πρόδηλο εσωτερικό δεσμό, τα οποία πραγματοποιούν ένα προκαθορισμένο πεπρωμένο.

Η σύγκριση των δύο χωρίων επιτρέπει να κατανοήσουμε πως αντιλαμβάνεται ο Βιργίλιος την μετάβαση από το πεπρωμένο στην ιστορική πράξη.

Στο πρώτο χωρίο ο Αινείας επισκέπτεται στον Άδη τον πατέρα του Αγχίση, ο οποίος τον εμψυχώνει με προφητικούς λόγους¹⁵. Θέμα της προφητείας του είναι το πεπρωμένο των ψυχών, οι οποίες προορίζονται να ολοκληρώσουν το έργο που θα αρχίσει σε λίγο ο Αινείας¹⁶.

Στο δεύτερο χωρίο η Αφροδίτη παραδίνει στο γιό της την ασπίδα που ετοίμασε μετά από παράκλησή της ο Ήφαιστος. Η ασπίδα, έργο τέχνης του θεού, έχει ως διά-

12. Στ. 752-887. Για τη σημασία του έκτου βιβλίου βλ. G.B.Pighi, *De libro Aeneidos VI quae est catabasis Aeneae. Praelectiones, Veterum Sapientia ser. A.III*, Roma, 1967· K.Quinn, *Virgil's Aeneid. A critical description*, London, 1968, σ. 160-174· B.Otis, *Virgil, A study*, σ. 301· W.A.Camps, «The role of the sixth book of the Aeneid», *PVS VII* (1967-1968) 22-30· A.J.Boyle, «The meaning of the Aeneid. A critical inquiry», *Ramus I* (1972) 113-151. Για την πρωτοτυπία και τη μίμηση στο βιβλίο αυτό βλ. E.Norden, «Vergilstudien I.Die Nekyia; ihre Composition und Quellen», *Hermes* 28 (1893) 360-406· Solmsen F., «Greek ideas of the hereafter in Vergil's Roman epic», *PAPHS CXII* (1968) 8-14· R.Schilling, «Tradition et innovation dans le chant VI de l'Énéide», *JS* (1980) 193-210. Για τον απόηχο των πολιτικών γεγονότων της εποχής, βλ. P.Grimal, «Le livre VI de l'Énéide et son actualité en 23 av. J.C.», *REA LVI* (1954), 40-60.

13. Στ. 625-731. Με το χωρίο αυτό τελειώνει ένα από τα σημαντικότερα βιβλία της *Αινειάδας*: βλ. P.Faider, «Remarques sur le VIIIe livre de l'Énéide», *Musée Belge* (1928), 33-43, 129-139, 140-156· K.Quinn, *op. cit.*, σ. 189-198· P.T.Eden, *A commentary on Virgil's Aeneid VIII Mnemosyne Suppl. XXXV*, Leiden Brill., 1975. Για την ασπίδα του Αχιλλέα βλ. Ι.Θ.Κακριδής, *Ομηρικά θέματα*, Αθήνα, 1954, σ. 65-71.

14. Οι μελετητές τονίζουν συνήθως τον πατριωτικό, ηθικό και πολιτικό σκοπό της ιστορίας στο Βιργίλιο (βλ. B.Otis, «Virgil and Clio. A consideration of Virgil's relation to history», *Phoenix XX* (1966) 59-75 και παλαιότερα M.Pokrowsky, «L'Énéide de Virgile et l'histoire romaine», *REL V* (1927) 169-190), την μέσω αυτής έκφραση της ιδέας του imperium (R.Girod, «Virgile et l'histoire dans l'Énéide» Actes du Colloque des 9, 11 et 12 déc. 1976 (Paris EN.S., Tours) έκδ. από τον R.Chevallier: *Caesarodunum XIII bis* (1978) 17-33) και επιμένουν ιδιαίτερα στην ερμηνεία των επιλογών του ποιητή στο θέμα των ιστορικών προσώπων και γεγονότων (βλ. σχετικές μελέτες *infra*).

15. Τις πηγές και το ρητορικό σχέδιο της προφητείας του Αγχίση εξετάζουν ο B.Otis, *op. cit.* σ. 301 κ.ε. και G.Hight, *The speeches in Virgil's Aeneid*, Princeton, Un. Press, 1972, σ. 231-244.

16. Οι ψυχές θα επανέλθουν στη γη, όπου έζησαν ήδη κάποτε. Βλ. B.Otis, «Three problems of Aeneid 6», *TAPH A XC* (1959) 165-179· F.Solmsen, «The world of dead in Book 6 of the Aeneid», *CPh LXVII* (1972), 31-41· E.L.Harrison, «Metempsychosis in Aeneid Six», *CJLXXIII* (1978) 193-197.

κοσμο παραστάσεις με τα σπουδαιότερα γεγονότα της ρωμαϊκής ιστορίας.

Στη ροή της *Αινειάδας* το επεισόδιο του Άδη προηγείται της ασπίδας. Κατά συνέπεια ο Αινείας θα έπρεπε να αναγνωρίσει στις εικόνες της ασπίδας τις εικόνες που του είχε αποκαλύψει ο Αγκίσις. Αλλά στο τέλος του όγδοου βιβλίου ο Βιργίλιος λέει σαφώς ότι ο Αινείας δεν αντιλαμβάνεται τη σχέση ανάμεσα στην προφητεία και στην παράσταση.

*Talia per clipeum Volcani, dona parentis,
miratur rerumque ignarus
imagine gaudet*¹⁷.

Υπάρχει επομένως κάποιο πρόβλημα, που εύλογα γεννά την απορία αν τα δύο χωρία αφορούν ή όχι στα ίδια γεγονότα.

Ένας πρώτος παραλληλισμός μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα δύο χωρία αναφέρονται στις ίδιες στιγμές της ρωμαϊκής ιστορίας: την ίδρυση της Ρώμης¹⁸, την ανάπτυξη και εδαφική επέκτασή της¹⁹, τα γεγονότα που συνδέονται με τους Γαλάτες²⁰, τη νίκη και την ειρήνη του Αυγούστου²¹.

Η ιστορία λοιπόν της Ρώμης είναι το θέμα και των δύο χωρίων. Αν όμως μελετήσουμε προσεκτικότερα τα δύο αποσπάσματα, είναι προφανές ότι οι δύο προφητείες δεν επικαλύπτονται σημασιολογικά, γιατί δεν αναφέρονται στην ίδια διάσταση του ιστορικού γίνεσθαι. Η πρώτη αναφέρεται στα πεπρωμένα των ηρώων, στις ψυχές που θα έχουν κάποιο σπουδαίο προσορισμό. Αλλά το πεπρωμένο αυτό (*fatum*) περνάει από τις πράξεις, δημιουργείται μέσα από μία συγκυρία γεγονότων, στα οποία αναγκαστικά παρεμβαίνει το στοιχείο του τυχαίου (*fortuna*). Αυτό σημαίνει ότι ένα πεπρωμένο μπορεί να πραγματοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τις περιστάσεις. Ο Ρωμύλος π.χ. οφείλει να ιδρύσει τη Ρώμη. Είναι το πεπρωμένο του, αλλά οι συνθήκες της ίδρυσης δεν είναι προκαθορισμένες.

Η προφητεία του Αγκίσις αποκαλύπτει τα πεπρωμένα, η προφητεία του Ηφαίστου παρουσιάζει την πραγματοποίηση αυτών των πεπρωμένων, τις πράξεις. Ο ποιητής τονίζει τη λέξη *res*: *Illic res Italas*²², *rerumque ignarus*²³.

Η διαφοροποίηση στο επίπεδο των νοημάτων τονίζεται εξωτερικά από την επιλογή διαφορετικού εκφραστικού μέσου στις δύο περιπτώσεις.

Στην πρώτη προφητεία το «μέσο» είναι ο λόγος, ο λόγος μάλιστα ενός θνητού με προφητικές ικανότητες, αλλά πεπερασμένες δυνατότητες. Στη δεύτερη το «μέσο» είναι η εικόνα, η εικόνα έργο ενός θεού, ο οποίος έχει την δυνατότητα μιας πλήρους εποπτείας των πραγμάτων, άρα και του μέλλοντος, όχι μόνο από την οπτική του πεπρωμένου, αλλά και στο επίπεδο των πράξεων. Η εικόνα εξ άλλου παρουσιάζεται ως ένα αντικείμενο. Χωρίς εξηγήσεις. Σε αντιδιαστολή με τις ερμηνευτικές δυνατότητες του λόγου, η εικόνα παραμένει πάντα μυστηριώδης. Ο Αινείας δεν καταλαβαίνει. Η εικόνα, όπως συμβαίνει συχνά στα όνειρα, δεν επεξηγεί, έστω και αν ανα-

17. στ. 729-730.

18. VI. 760-787 και VIII, 626-638.

19. VI. 808-823 και VIII, 639-651.

20. VI. 824-825 και VIII, 652-662.

21. VI. 788-807 και VIII, 671-728.

22. VIII, 626.

23. VIII, 730.

παριστάνει λεπτομερώς την ιστορική πράξη.

Η προφορική προφητεία του Αγχίση, που σταματά στο επίπεδο του πεπρωμένου, δεν περιέχει λεπτομέρειες. Η μνεία των ηρώων είναι σύντομη και αφορά στα χαρακτηριστικά που διακρίνει στην ψυχή τους ο Αγχίσης και στην αποστολή για την οποία προορίζονται.

Έτσι ο *Silvius*, γιός του Αινεία, οφείλει να προετοιμάσει την κυριαρχία των Ρωμαίων στην *Alba Longa*²⁴. Το ίδιο και οι άλλοι βασιλείς της τρωϊκής ρίζας που θα ακολουθήσουν²⁵: ο *Procas*, ο *Numitor*, ο *Silvius Aeneas*. Ο Ρωμύλος, γιός του Άρη και της Ίλιας, πρέπει να θεμελιώσει τη Ρώμη, αλλά δεν μνημονεύονται ούτε οι συνθήκες της γέννησής του, ούτε οι συνθήκες της ίδρυσης της Ρώμης²⁶. Την ψυχή του *Numa* αναγνωρίζουμε αμέσως, χωρίς να τον κατονομάζει ο Αγχίσης, από μόνο τον προσδιορισμό του χρέους του απέναντι στα πεπρωμένα: την δημιουργία ενός ευνομούμενου κράτους²⁷. Ο *Tullus* αντίθετα πρέπει να ανανεώσει τους πολέμους για να συνεχιστεί η επέκταση της Ρώμης²⁸. Ο Βρούτος πρέπει να αναδειχθεί εκδικητής των δεινών του Ρωμαϊκού λαού²⁹. Ο Αγχίσης διακρίνει τα κύρια στοιχεία που συνθέτουν την ψυχή και το χαρακτήρα του. Δεν προκαθορίζει όμως την πράξη του: το φόνο του τελευταίου βασιλιά της Ρώμης. Ακόμη και η παρουσίαση της ψυχής του Αυγούστου, μολονότι εκτείνεται σε μεγάλο αριθμό στίχων³⁰, αποφεύγει να παραδιάσει τον αφηγηματικό κανόνα της προφητείας που ισχύει για τους άλλους ήρωες. Ο Αύγουστος θα πραγματοποιήσει το όνειρο του ρωμαϊκού έθνους, θα επαναφέρει το χρυσό αιώνα και θα οδηγήσει σε μοναδικούς θριάμβους τους Ρωμαίους. Δεν προσδιορίζεται όμως ούτε ο τρόπος επανόδου του χρυσού αιώνα, ούτε ο τρόπος εξάπλωσης της αυτοκρατορίας στα συγκεκριμένα σύνορα. Το ίδιο ισχύει για όλες τις ψυχές, οι οποίες περιμένουν στην όχθη του ποταμού την επάνοδό τους στη γη. Ηθελήμενη ασάφεια κυριαρχεί στα λόγια του ποιητή.

Εντυπωσιακή αντίθετα ακρίβεια χαρακτηρίζει το χωρίο που επιδεδαιώνει την πραγματοποίηση των πεπρωμένων, την περιγραφή, δηλαδή, της ασπίδας.

Η λύκαινα - τροφός του ιδρυτή της Ρώμης και του διδύμου αδελφού του, παρουσιάζεται σε μία εικόνα πλούσια σε λεπτομέρειες³¹. Η αναπαράσταση της αρπαγής των Σαβίνων³², του πολέμου με τους Σαβίνους³³ και της ειρήνης³⁴ ή της φρικτής σκηνής με θέμα την τιμωρία του *Mettus*³⁵ και των γαλατικών επεισοδίων³⁶ στηρίζεται στη χρήση πλούσιων σε συμβολισμό λεπτομερειών. Ακρίβεια χαρακτηρίζει και την περιγραφή όλων των σταθμών της ρωμαϊκής ιστορίας, που προετοιμάζουν την

24. *Verg. Aen.*, VI, 760-766.

25. *Ibid.*, 767-776.

26. *Ibid.*, 777-787.

27. *Ibid.*, 808-812.

28. *Ibid.*, 812-815.

29. *Ibid.*, 817-823.

30. *Ibid.*, 788-807.

31. *Verg., Aen.*, VIII, 630-634.

32. *Ibid.*, 635-637.

33. *Ibid.*, 637-638.

34. *Ibid.*, 639-641.

35. *Ibid.*, 642-645.

36. *Ibid.*, 652-662.

απεικόνιση της κεντρικής σκηνής: της ναυμαχίας του 'Ακτιου³⁷ και της ειρήνης που την ακολουθεί³⁸. Λεπτομερής περιγραφή των δύο στρατοπέδων, των κεντρικών προσώπων, του φυσικού χώρου στον οποίο εκτυλίσσονται τα γεγονότα, των θεών που προστατεύουν τους αντιπάλους, της μάχης, του τριπλού θριάμβου του Αυγούστου μέσα στα τείχη της Ρώμης, των αποκατασταθέντων ναών και δωμών και των εικόνων που ανάγονται σε σύμβολα της ειρήνης.

Εκτός από την επιλογή του μέσου έκφρασης, ο ποιητής ενισχύει την διάκριση των δύο διαστάσεων της ιστορίας και με την επιλογή του χρόνου εξαγγελίας των προφητειών.

Η πρώτη παρεμβάλλεται στο σημείο εκείνο της επικής διήγησης, όπου τελειώνει η αναδρομή στο τρωϊκό παρελθόν και στις καρχηδονιακές περιπέτειες του Αινεία και αρχίζει σταθερά η πορεία προς το μέλλον. Η εμπύχωση του ήρωα συντελείται με την αποκάλυψη των πεπρωμένων της φυλής του, τα οποία τον καλούν και τον υποχρεώνουν να προχωρήσει³⁹.

Η δεύτερη, η προφητική παράσταση της ασπίδας, ενσάρκωση όσων πρόκειται να πραγματοποιηθούν, τοποθετείται ακριβώς στο σημείο όπου αρχίζει η εξιστόρηση των επεισοδίων της κυρίως ρωμαϊκής ιστορίας πάνω στην ιταλική γη: η *Ιλιάδα* της *Αινειάδας*⁴⁰. Ως πραγματικό θέμα της διήγησης διαφαίνεται τώρα η διαδικασία με την οποία τα πεπρωμένα κατακτούν την ψυχή του ανθρώπου και μεταβάλλουν τον λίγο ονειροπόλο μέχρι τότε Αινεία σε ένα αληθινό άνθρωπο της δράσης⁴¹.

Έτσι εξηγείται και το τέλος της *Αινειάδας*. Ο ανηλεής άνδρας, όταν σκοτώνει τον

37. Ibid., 671-713.

38. Ibid., 714-728.

39. Στο σημείο αυτό του βιβλίου VI γίνεται σαφέστερος ο διαχωρισμός του Αινεία από τον Ομηρικό ήρωα κατά τον B. Otis («The Originality of the Aeneid», στο *Virgil* (έκδοση του D. R. Dudley), London, 1969, σ. 40) βλ. επίσης L. Wickert, «Homerisches und Römisches im Kriegswesen der Aeneis», *Philologus* LXXV (1929) 285-302, 437-462· H. W. Prescott, *The development of Virgil's Art*, New York, 1963, σ. 178-186· G. N. Knauer, *Die Aeneis und Homer Studien zur poetischen Technik Vergils*, Göttingen, 1964, σ. 139-147· W. F. J. Knight, *Roman Vergil*, New York, 1971, σ. 18 κ.ε.· K. Quinn, *op. cit.*, σ. 284 κ.ε.

40. Κατατοπιστικό για το τμήμα αυτό της Αινειάδας το έργο του K. W. Gransden, *Virgil's Iliad. An essay on epic narrative*, Cambridge Un. Pr., 1984, μολονότι δεν γίνεται ειδικός λόγος για την ασπίδα του Αινεία. Βλ. επίσης A. Trendelenburg, *Virgil und Homer*, Berlin, 1930· R. S. Conway, «Virgil as a student of Homer», *Martin Class. Lectur* (1930) 158-181· H. W. Prescott, *op. cit.*, σ. 170-226· G. N. Knauer, *op. cit.*, σ. 260-261· B. Otis, «The Odyssean Aeneid and the Iliadic Aeneid», *Virgil*, (έκδ. του S. Commager), New Jersey, 1966, σ. 89-106.

41. Η εξέλιξη της προσωπικότητας του ήρωα ερευνήθηκε από πολλούς μελετητές της Αινειάδας. Βλ. J. Perret, *Virgile* σ. 135-141· W. A. Camps, *op. cit.*, σ. 21-30· B. Morris, «Virgil and the heroic ideal», *PVS IX* (1969-1970), 20-34· M. Reinhold, «The unheroic Aeneas», *C & M XXVII* (1966 (1969)) 195-207 (διαχρονική εξέταση του προτύπου που ενσαρκώνει ο Αινείας).

Τύρνο⁴², δεν είναι παρά το χέρι του Δία⁴³. Είναι έμπλεος του θεού και αποτελεί μέσο πραγμάτωσης του πεπρωμένου⁴⁴.

Ένα τελευταίο κριτήριο που μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις δύο διαστάσεις της ιστορίας είναι η επιλογή των γεγονότων και των προσώπων στις δύο προφητείες.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι γεννούν τα απελπισμένα επιφωνήματα του Αγγίση⁴⁵, δεν έχουν όμως θέση στην ασπίδα του Ηφαίστου. Η παρουσία τους στην προφητεία είναι αναγκαία λόγω της αξίας και της συμβολής τους στο χώρο των πεπρωμένων, δεν παύουν όμως να θεωρούνται ως έγκλημα ασυμβίβαστο με τις ηρωϊκές πράξεις. Στα πεπρωμένα είναι απαραίτητοι, γιατί μέσω αυτών εγκαθιδρύθηκε το καθεστώς του Αυγούστου, ως πράξη όμως είναι καταδικαστέα. Ο συλλογισμός αυτός θα επαναληφθεί στην αρχή του Εμφυλίου πολέμου τού Λουκανού⁴⁶, όπου ο ποιητής υποστηρίζει ότι είναι ευτύχημα που η βασιλεία του Νέρωνα έγινε δυνατή έστω και με το τίμημα ενός εγκλήματος.

Στην Ασπίδα ο ποιητής έχει μεριμνήσει ώστε η σύγκρουση Αυγούστου και Αντωνίου⁴⁷ να μην έχει τη μορφή μιας εμφύλιας σύρραξης. Εκεί είναι η αντιπαράθεση της

42. Ο φόνος του Τύρνου, παρά τις ικεσίες του προς τον Αινεία, ερμηνεύτηκε με ποικίλους τρόπους: βλ. W.W.Fowler (*The Death of Turnus*, Oxford, 1927)· ο B.Otis (*Virgil. A study*, σ. 393) και ο P.Schenk (*Die Gestalt des Turnus in Vergils Aeneis*, Königstein, 1984, σ. 189-287) επιμένουν στην έννοια του *furo* του Τύρνου, που είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια το τέλος του· ο Schenk, όμως (op.cit., σ. 27-78) προσδιορίζει και τη θέση του Τύρνου στο χώρο των *fata*· ο J.R.Wilson («Action and emotion in Aeneas», *G & R* XVI (1969) 67-75) και ο H.P.Stahl («Aeneas, an unheroic hero?», *Arethusa* XVI (1981), 157-177) τονίζουν την pietas του Αινεία και το χρέος προς τον νεκρό Πάλλαντα που δικαιολογούν την αλλαγή του ήρωα· ο S.Farron («The death of Turnus viewed in the perspective of the historical background», *A Class*. XXIV (1981) 97-106) αναζητεί την ερμηνεία της σκηνής στις ιστορικές - πολιτικές σκοπιμότητες του ποιητή, ενώ ο A.Michel («Virgile et la politique impériale», *Vergiliana. Recherches sur Virgile* (έκδ. Bardon & Verdière), Leiden Brill., 1971, σ. 241 διακρίνει στη σκιαγράφιση της προσωπικότητας του Τύρνου και στο νόημα του θανάτου του φιλοσοφικο-πολιτικές επιδράσεις· ο D.A.Little («The death of Turnus and the pessimism of the Aeneid», *AUMLA* 33 (1970), 67-76) σημειώνει ότι ο Βιργίλιος με το τέλος του Τύρνου, εκφράζει την άποψη ότι η πρόοδος του ανθρώπου δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς πόνο και δοκιμασίες· ο J.Hellegouarc' h («Le récit de la mort de Turnus (Aen.XII, 919-952)», *StudClass* X (1968) 133-139) επιχειρεί με την υφολογική και μετρική ανάλυση του χωρίου να καταδείξει τον ιεροτελεστικό χαρακτήρα της τελευταίας πράξης του Αινεία.

43. Ο L.-A.Constans (*L'Énéide de Virgile*, σ. 370-379) σημειώνει την προετοιμασία του αναγνώστη για το αναπόφευκτο τέλος του Τύρνου και την συμβολή του Δία στην επίτευξη των γεγονότων.

44. Για την ιδιαίτερη σχέση του Δία με το *Fatum*, η οποία τον διαχωρίζει από τους άλλους θεούς, βλ. W.A.Camps, op.cit. σ. 42-43· A.Michel, op.cit., σ. 241 κ.ε.· M.Ruch, «Le destin dans l'Énéide. Essence et réalité», *Vergiliana*, σ. 314· C.H.Wilson, «Jupiter and the Fates in the Aeneid», *CQ* 29 (1979) 361-371.

45. *Verg., Aen.*, VI, 826-835. Το χωρίο προβληματίσε τους μελετητές. Η ιδέα του Αγγίση να διδάσκει τον Καίσαρα δεν θα ήταν κολακευτική για τον Αύγουστο. Διατυπώθηκε ακόμη η άποψη ότι επρόκειτο για σημείωση του περιθωρίου, η οποία δεν είχε πάρει την τελική της μορφή. Βλ. L.-A.Constans, op.cit., σ. 224-226· S.Farron, «Aeneid VI, 826-835 (The vision of Julius Caesar and Pompey) as an attack of Augustan propaganda», *A Class* XXIII (1980) 53-68.

46. στ. 33-38.

47. *Verg., Aen.*, VIII, 671-713.

Δύσης με την Ανατολή, είναι ο αγώνας για το θρίαμβο της Ρώμης πάνω στις σκοτεινές δυνάμεις που απειλούν με αλλοίωση τη φυσιογνωμία της:

*Hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
cum patribus
populoque, penatibus et magnis dis*⁴⁸
*Hinc ope barbarica variisque Antonius armis*⁴⁹,
*Aegyptum virisque Orientis et ultima secum
Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx*⁵⁰.

Η καταστολή της συνωμοσίας του Κατιλίνα απεικονίζεται στις πράξεις⁵¹ όχι όμως και στην εξαγγελία των πεπρωμένων. Είναι απλώς ένας τρόπος πραγματοποίησης των πεπρωμένων.

Ή αξία ιδιαίτερης προσοχής είναι η πληθωρική παρουσία των θεών στις παραστάσεις της ασπίδας. Στην κεντρική κυρίως σκηνή της Ναυμαχίας συμμετέχουν όλοι οι θεοί προστάτες του Αυγούστου — χαρακτηριστική η ταύτισή τους με θεότητες των οποίων οι ναοί είχαν ανακαινιστεί ή κτιστεί επί Αυγούστου⁵² — με ιδιαίτερα τονισμένη την μορφή του Απόλλωνα⁵³, του θεού που πρώτος ο Οκτάβιος εισήγαγε στο εσωτερικό του *Pomerium* της Ρώμης. Οι θεοί αυτοί συγκρούονται με τις σκοτεινές θεότητες της Ανατολής, διεξάγοντας τη δική τους παράλληλη μάχη. Οι θεοί δρουν στο επίπεδο της *Fortuna*, στο επίπεδο της σύμπτωσης, δεν μπορούν όμως να επέμβουν στο επίπεδο του πεπρωμένου και να το αλλοιώσουν. Αδυνατούν να επέμβουν στο *fatum*, μπορούν όμως με την παρέμβασή τους να ρυθμίσουν τις πράξεις⁵⁴. Ήδη στην προφητεία προς την Αφροδίτη⁵⁵ ο Ζεύς είναι κατηγορηματικός: οι θεοί και κυρίως η Ήρα ίσως μηχανευθούν ποικίλα προσκόμματα, η αναχαίτιση όμως των πεπρωμένων κείται εκτός των δυνατοτήτων τους.

Η ίδια αντίληψη εκφράζεται εμμέσως στο δεύτερο διβλίο του Εμφυλίου Πολέμου του Λουκανού, όπου οι θεοί κινούνται στο χώρο της *fortuna* και όχι μέσα στο περιγραμμά του *fatum*.

Η παρουσία τέλος του Μάρκελλου στην προφητεία μόνο του Αγχίση⁵⁶ προσλαμ-

48. *Ibid.*, 678-679.

49. *Ibid.*, 685.

50. *Ibid.*, 687-688.

51. *Ibid.*, 668-669.

52. Βλ. J. Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1973, σ. 171 κ.ε. · P. Grimal, *Le siècle d' Auguste*, σ. 92 κ.ε.

53. Βλ. J. Gag e., *Apollon Romain*, Paris, 1955, σ. 419-682 · G. Binder, *Aeneas und Augustus. Interpretationem zum 8. Buch der Aeneis*, Beitr ge των Klass. Phil., Meisenheim Hain, 1971, σ. 250 κ.ε.

54. Για τις σχέσεις θεών - *fatum* και τη δράση των θεών στην *Αινειάδα*, βλ. R. Heinze, *Virgils epische Technik*, Leipzig, 1903, σ. 293-295, 312 · L. E. Mathaei, «The fates, the Gods and the freedom of man's will in the Aeneid», *CJXXI* (1917), σ. 11-26 · D. C. Woodworth, «The function of the Gods in Vergil's Aeneid», *CJXXVI* (1930), σ. 112-126 · P. Boyanc e, *La religion de Virgile*, Paris, 1963 · W. A. Camps, *op. cit.*, σ. 41-50 · W. Kuehn, *Gotterszenen bei Vergil*, *Bibl. der Klass. Altertumswiss.*, Heidelberg, 1970 · A. Michel, *op. cit.*, σ. 240-241 · M. Ruch, *op. cit.*, σ. 314-319 · W. Fauth, «Funktion und Erscheinung neiderer Gottheiten in Vergils Aeneis», *Gymnasium LXXVIII* (1971) 54-75 · R. Coleman, «The Gods in the Aeneid», *G & R XXIX* (1982) 143-168.

55. *Verg.*, *Aen.*, I, 254-296.

56. *Ibid.*, VI, 860-886.

βάνει νέα διάσταση, αν εξεταστεί σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές που χαραξάμε στη διάκριση των ιστορικών επιπέδων. Με τη νέα προσέγγιση εξηγείται η βαρύτητα του χωρίου, το οποίο υποσκελίζει σε έκταση και αυτή ακόμη τη σκιαγράφιση του πεπρωμένου του Αυγούστου⁵⁷.

Ο Μάρκελλος πέθανε το 23 π.Χ. περίπου. Ο θάνατός του επομένως είναι πολύ πρόσφατος την εποχή που ο ποιητής συνθέτει την *Αινειάδα*. Ο θάνατος του νεαρού διαδόχου, που συγκέντρωνε τις τιμές και τις ελπίδες του αυτοκράτορα, έκοψε απότομα τις γέφυρες με τη θεωρία περί *saeculum*, που είχε επιμελημένα προβληθεί από το καθεστώς και καθυστέρησε τη γέννηση του καινούριου αιώνα⁵⁸. Ο Βιργίλιος δίνει τη δική του απάντηση στις απορίες που εύλογα δημιουργήθηκαν από αυτό το θάνατο — καταστροφή ενός ζωτικού τμήματος του ιδεολογικού οικοδομήματος του Αυγούστου.

Όπως είναι γνωστό, ο Μάρκελλος ήταν υιοθετημένος γιός του Αυγούστου. Η υιοθεσία συνιστά ένα είδος εμβολιασμού (εμβολίου). Η οικογένεια των *Marcelli* εμβολιάζει τη *gens Julia*⁵⁹. Με αυτή την πράξη ο Μάρκελλος καθίσταται *divi filius* και εγγονός ενός θεού. Εισέρχεται έτσι στο χώρο των πεπρωμένων, γιατί τα πεπρωμένα απαιτούν η τύχη της Ρώμης να συνδεθεί με την *gens Julia*⁶⁰. Το πεπρωμένο όμως αρνείται αυτό το μπόλιασμα. Η συνέχιση της *gens Julia* θα γίνει κατ' άλλο τρόπο με το γάμο της Ιουλίας με τον Αγρίππα και έτσι η διαδοχή θα εξασφαλιστεί από τη μητέρα, τη γυναίκα, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση. Η μεταβίβαση του βασιλικού χρίσματος από τις γυναίκες ήταν πολύ συχνό φαινόμενο την περίοδο της βασιλείας⁶¹.

57. Οι παλαιότεροι ερευνητές περιορίζονταν συνήθως στη διαπίστωση της ικανότητας του χωρίου να συγκινεί τον αναγνώστη και θύμιζαν τα αισθήματα του Αυγούστου και τη λιποθυμία της Οκταβίας· βλ. P.F. Tissot, *Études sur Virgile*, Paris, 1841, σ. 564-565· L.-A. Constans, *op.cit.*, σ. 227-229. Οι νεώτεροι εξαίρουν την έννοια της *humanitas* που εκφράζεται μέσω της σκηνης αυτής και θεωρούν τον Μάρκελλο προάγγελο της θυσίας των νεαρών ηρώων των τελευταίων διδύλων της *Αινειάδας*: Πάλλαντα, Ευρυάλλου, Καμίλλας, Τύχονου· βλ. B. Otis, *op.cit.*, σ. 302-304. H.W. Prescott, *op.cit.*, σ. 408-409· S.J. Tracy, «The Marcellus passage (Aeneid, 6 860-886) and Aeneid 9-12», *CJLXX* 4 (1975) 37-42· K.W. Gransden, *op.cit.*, σ. 105· ο F. Klingner (*Virgil: Bucolica, Georgica, Aeneis*, Zürich, 1967, σ. 367-380) διακρίνει σχέσεις ανάμεσα στη σκηνή των τοιχογραφιών με θέμα τον Ίκαρο και την παρουσίαση του Μάρκελλου στο τέλος του ίδιου διδύλου· οι F. Dupont & J.P. Neraudau («Marcellus dans le chant VI de l' *Énéide*», *REL* XLVIII (1970) 259-279) δλέπουν στη θυσία του Μάρκελλου την αναγγελία της μελλοντικής αναγέννησης της Ρώμης· ο J. Henry (*Aeneidea*, vol III, Hildesheim, 1969, σ. 451-453) επιμένει στη *spes Marcelli*.

58. Βλ. P. Grimal, *Le siècle d' Auguste*, σ. 28, 54-55· id., «Le livre VI de l' *Énéide*...», σ. 54 κ.ε.· R. Schilling, «Virgile 'poète total'», *REL* LIX (1982) 177-192.

59. Ο Ορράτιος (*Carm.*, I.12) υμνεί τη δόξα και το δεσμό των δύο γενεών (παρομοιώσεις του δέντρου και των άστρων) εκφράζοντας έμμεσα την ιδέα αυτής της ένωσης που επιχείρησε ο Αύγουστος.

60. Βλ. ενδεικτικώς W.Y. Sellar., *op.cit.*, σ. 308 κ.ε. Λεπτομέρειες ανευρίσκονται στον Τίτο Λίδιο (*Ab Urbe Condita*, I. 32, 40-41, 46).

61. Ο *Ancus Marcius* ήταν εγγονός από τη μητέρα του του *Numa*, ο *Servius Tullius*, γαμπρός του προκατόχου του, έλαβε το χρίσμα από την πεθερά του, ο *L. Tarquinius* ήταν γαμπρός του *Servius Tullius* και ανέβηκε στο θρόνο με την παρότρυνση και την γνωστή εγκληματική πράξη της γυναίκας του. Πολύτιμο για το θέμα της διαδοχής στους Ρωμαίους αυτοκράτορες το άρθρο του

Η απόπειρα να γίνει ο Μάρκελλος ένας *Julius* ήταν μια αποτυχία, επομένως είναι εύλογη η μνεία του θανάτου του στο χώρο των πεπρωμένων.

Οι επιλογές του Βιργιλίου στο θέμα των ιστορικών προσώπων και γεγονότων⁶², οι σχέσεις των δύο αφηγηματικών επιπέδων της *Αινειάδας*, του μυθικού και του ιστορικού, σχέσεις παραλληλίας, αντίθεσης και παραδείγματος, η εκμετάλλευση των συμβολικών δυνατοτήτων γνωστών διηγήσεων από την προϊστορία της Ρώμης⁶³, την εποχή μάλιστα που παρατηρείται παρόμοια αντιμετώπισή τους στο έργο του Ορατίου και κυρίως στο IV βιβλίο των Ελεγείων του Προπερτίου, είναι ένα περιορισμένο δείγμα από τα θέματα που συνδέονται με το ευρύ πρόβλημα των δύο ιστορικών χωρίων του Βιργιλίου, η εξέτασή τους όμως ξεφεύγει από τη γραμμή της παρούσης μελέτης.

Έτσι το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στην απόδειξη των δύο διαστάσεων — επιπέδων της ιστορίας που διακρίνει ο Βιργίλιος, δηλαδή εκείνου των πεπρωμένων και εκείνου των γεγονότων. Η διαπίστωση αυτή μας οδήγησε αναπόφευκτα στο θέμα του *fatum* και της ελευθερίας του ανθρώπου⁶⁴, το οποίο φωτίζουν τα συμπεράσματα της παράλληλης εξέτασης των δύο χωρίων. Η θεώρηση, τέλος, της ιστορίας ως μιας σειράς γεγονότων με άρρηκτους μεταξύ των δεσμούς και κοινό στόχο κατευθύνουν την έρευνα στο χώρο της στωϊκής φιλοσοφίας⁶⁵ και ειδικότερα στις θεωρίες

J.Carcopino, «L' hérité dynastique chez les Antonins», *REA* 51 (1949) 262-321, όπου γίνεται λόγος και για την διαδοχή του Αυγούστου (σ. 263 κ.ε.). βλ. επίσης P.Grimal, «Les intentions de Properce et la composition du livre IV des «Elégies», *Latomus* XI (1952) 317 κ.ε.

62. Βλ. J.P.Brisson, «Temps historique et temps mythique dans l' 'Enéide», στο *Vergiliana* (πρβλ. supra), σ. 56-69· A. Michel, *op.cit.*, σ. 230-234.

63. Βλ. L.-A.Constans, *op.cit.*, σ. 306-338 για τη σχέση του Αυγούστου με τις παραδοσιακές μυθικές διηγήσεις· D.L.Drew, *op.cit.*, ο οποίος επιμένει ιδιαίτερα στο συμβολικό βάρος της μυθικής διήγησης που αποτελεί το κεντρικό θέμα της Αινειάδας· F.Robertson, «Allegorical interpretations of Virgil», *PVS* VI (1966-1967), 34-45.

64. Για την έννοια του *fatum* στο Βιργίλιο και τις απόψεις των μελετητών βλ. βιβλιογραφία *infra*. Επίσης R.Heinze, *op.cit.*, σ.296 κ.ε.· W.A.Camps, *op.cit.*, σ. 42 κ.ε., N.I.Barbu, «Valeur romaines et idéaux humains dans le livre VI de l' 'Enéide», *Vergiliana* (πρβλ. supra), σ. 19-34 (θίγεται το θέμα του *fatum* και παρατίθεται πλούσια σχετική βιβλιογραφία στις σ. 19-20, 29-34)· M. Ruch, *op.cit.*, σ. 312-321, όπου αναλύονται και οι έννοιες *fatum*, *fortuna*, *casus*· W.Y.Sellar, *op.cit.*, σ. 336-344 για την αρχή και τη σημασία της ρωμαϊκής ιδέας του *fatum* και τη σχέση της με τη θρησκευτική ιδέα της Ρώμης· R.F.Lebrum, «La notion de Fatum dans l' oeuvre de Virgile», *LEC* XLIV (1976) 35-44.

65. Η έρευνα των φιλοσοφικών προτύπων του Βιργιλίου στο θέμα της ιστορίας επικεντρώνεται συνήθως στην προέλευση των θεωριών περί μετεμψύχωσης των ηρώων του βιβλίου VI. Οι μελετητές συγκλίνουν στην αποδοχή στωϊκοπλατωνικών επιδράσεων. Βλ. A.Michel, *op.cit.*, σ. 230-245· G.Highet, *op.cit.*, σ. 231 κ.ε.· R.J.Clark, «The wheel and Vergil's eschaetology in Aeneid Book 6», *SOL* (1975) 121-141, ενώ ο P.Grimal, «Virgile en face de la philosophie», *VL* 87 (1982) 2-10, 88 (1982) 1-8 προχωρεί σε γενικότερη θεώρηση της Φιλοσοφίας του Βιργιλίου. Βλ. επίσης βιβλιογραφία *infra*.

περί «ειμαρμένης»⁶⁶ και περί «συμπαθείας»⁶⁷. Η έννοια της αλυσίδας των αιτίων που συνδέει τα γεγονότα, η διάκριση μεταξύ αυτοτελών αιτιών, του αιτίου δι' ὃ και προκαταρκτικών αιτιών, του αιτίου οὐ οὐκ ἄνευ⁶⁸ ή η παραδοχή της άποψης του Αριστοτέλη για το ἐφ' ἡμῖν⁶⁹, όπως διατυπώθηκαν κυρίως από το Χρύσιππο⁷⁰ και αναλύονται στο *De Fato* του Κικέρωνα⁷¹, είναι βέβαιο ότι βρίσκουν πεδίο εφαρμογής στην *Αινειάδα*⁷².

Η πορεία της ιστορίας ακολουθεί τα ίχνη που έχουν καθοριστεί από το *Fatum*, το *Fatum* όμως αυτό πραγματοποιείται δια μέσου της *Fortuna*, του τυχαίου που δεν είναι προκαθορισμένο.

Η προφητεία του Αγκίστη, αποκάλυψη του *Fatum* και οι απεικονίσεις της ασπίδας, προβολή του *Fatum* πάνω στην πραγματικότητα, συμβάλλουν ώστε να καταξιωθεί το έργο του Αυγούστου. Ο Αύγουστος της πρώτης προφητείας είναι ο σκοπός, η κορυφή των πεπρωμένων της Ρώμης, ο Αύγουστος πολεμιστής του Άκτιου και θεμελιωτής της ειρήνης είναι η πραγματοποίηση του προορισμού του που ολοκληρώνει την ιστορική πορεία της Ρώμης⁷³. Παράλληλα όμως με την ιδεολογική - μεταφυσική στήριξη του πολιτικού έργου του αυτοκράτορα, μια παρόμοια οριοθέτηση της ιστορίας δοηθεί να αποκτήσουν οι Ρωμαίοι, χάρη στο Βιργίλιο, συνείδηση της θέσης τους στον κόσμο και της αποστολής που τους εμπιστεύθηκε η Πρρόνοια⁷⁴.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

66. Βλ. M. Pohlenz, *Stoa und Stoiker*, Zürich, 1950, σ. 101 κ.ε.· id., *Die Stoa*, Göttingen, 1959, σ. 101-106· S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, London, 1959, σ. 57 κ.ε.· E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, vol. III, Hildesheim, 1963, σ. 165-171· F.H. Sandbach, *The Stoics*, London, 1975· M.E. Reesor, «Fate and Possibility in Early Stoic Philosophy», *Phoenix* 19 (1965) 285-297.

67. Βλ. K. Reinhardt, *Kosmos und Sympathie. Neue Untersuchungen über Poseidonios*, München, 1926· E. Zeller, op.cit. σ. 172-174.

68. Βλ. M. Pohlenz, *Die Stoa*, σ. 104 κ.ε., 295 κ.ε.· J. Brun, *Le Stoïcisme*, Paris, 1972, σ. 89 κ.ε.

69. Βλ. M. Pohlenz, op.cit., σ. 105 κ.ε.· Ch. Stough, «Stoic Determinism and Moral Responsibility», στο *The Stoics*, έκδ. του J.M. Rist, Univers of Calif. Press, 1978, σ. 203-231.

70. Βλ. E. Bréhier, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, Paris, 1951, σ. 40 κ.ε., 170 κ.ε.· M. Reesor, «Necessity and fate in Stoic Philosophy», στο *The Stoics* (cf. infra), σ. 187-202.

71. Βλ. την Εισαγωγή του A. Yon στην έκδοση του κειμένου Belles Lettres, (Paris, Belles, Lettres), επίσης J.M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1962, σ. 112-132.

72. Για τις επιδράσεις της Στωϊκής Φιλοσοφίας σε άλλα σημεία της *Αινειάδας* βλ. C.M. Bowra, «Aeneas and the stoic ideal», *G & R* III (1933-1934) 8-22· E.V. Arnold, *Roman Stoicism*, London, 1958, σ. 390 κ.ε.· F.H. Sandbach, op.cit., σ. 16 κ.ε.

73. Ο A. Michel (op.cit., σ. 212-245) τονίζει την προσπάθεια του Βιργιλίου να αναζητήσει στη φιλοσοφία της εποχής του τα ερείσματα που θα προσέδιδαν παγκόσμια αξία στο καθεστώς του Αυγούστου. Για την προβολή του Αυγούστου στο έργο του Βιργιλίου βλ. A. Schenk Graf von Stauffenberg, «Vergil und der Augusteische Staat», στο *Wege zu Vergil* του H. Oppermann, Darmstadt, 1963, σ. 190-195· P. Grimal, *Le siècle d'Auguste*, σ. 70-71· W. Y. Sellar, op.cit., σ. 347-354· V. Pöschl, «Vergil und Augustus», *ANRW* II, 31.2 (1981) 707-727. Για την ειρήνη του Αυγούστου, βλ. R. Syme, *Roman Revolution*, Oxford, 1939, σ. 508 κ.ε.· P. Grimal, op.cit., σ. 108 κ.ε.

74. Βλ. P. Grimal, *Virgile ou la seconde naissance de Rome*, Paris, 1985, σ. 213· id. «Virgile artisan de l'empire romain», *Institut de France, Séance publique annuelle et hommage à Virgile* 17 (1982) 15-27· E. Norden, «Vergils Aeneis im Lichte ihrer Zeit», *NJA* VII (1901), 249-282. Για την

Αινείαδα ως έκφραση του ρωμαϊκού πατριωτισμού, βλ. R.M.Henry, «Virgil and roman civilisation», *PCA* XXVII (1930), σ. 52-80. Για την έννοια της *Providentia* στην ιδεολογία της αυτοκρατορίας βλ. J.P.Martin, *Providentia deorum. Recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial romain* (Coll. de l' École fr. de Rome), Rome, 1982 (κυρίως σ. 62 κ.ε.).